دانشکده‌ی ادبیات و زبان‌های خارجی

گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی

پایان‌نامه برای دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد

در رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی گرایش مقاومت

عنوان:

بررسی و مقایسه‌ی مضامین مشترک حماسه‌ی عرفانی و حماسه‌ی مذهبی

استاد راهنما:

دکتر رامین محرمی

استاد مشاور:

دکتر حسین نوین

پژوهشگر:

شیرین عطایی

زمستان ۱۳۹۶

نام خانوادگی دانشجو: عطایی	نام: شیرین
عنوان پایان‌نامه: بررسی و مقایسه‌ی مضامین مشترک حماسه‌ی عرفانی و حماسه‌ی مذهبی	
استاد راهنما: دکتر رامین محرمی استاد مشاور: دکتر حسین نوین	
مقطع تحصیلی: **کارشناسی ارشد** گرایش: مقاومت دانشکده: ادبیات و زبان‌های خارجی تاریخ دفاع:	رشته: زبان و ادبیات فارسی دانشگاه: **محقق اردبیلی** تعداد صفحات:

چکیده:

در این پایان‌نامه ویژگی‌های حماسی دو حماسه‌ی عرفانی و مذهبی (مثنوی معنوی و حمله‌ی حیدری راجی کرمانی) و موضوعات مشترک این دو حماسه مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. این دو اثر از لحاظ جنبه‌های حماسی دارای ویژگی‌های مشترکی چون نبرد، خرق عادت، قهرمان و ضد قهرمان، پیش‌گویی و وطن و ... با یکدیگر هستند و تفاوت‌شان در جزئیات است. نتیجه‌ای که از این پژوهش مستفاد می‌شود این است که راجی در بیان حوادث تاریخی به عواطف و احساسات و هم‌چنین باورهای عامیانه و رایج در میان مردم توجه داشته اما نسبت به تاریخ حوادث و متن مأخذ اعتنایی نداشته است. اشعار حماسی و مذهبی راجی دارای دو خصیصه است هم استواری و صلابت قهرمانان فردوسی را دارد و هم آنجا که سخن از معارف الهی و معانی باطنی پیش می‌آید دید عارفانه و روح عرفان گرای او، مولانا را پیش خواننده مجسم می‌کند. در هر حال بینش عرفانی و دید عارفانه راجی در اشعار حماسی او را به باطن بینی کشانده و رنگ عارفانه به اشعار حماسی وی می‌بخشد در حالی که عرفان مولانا، عرفان محض بوده و در مقام مقایسه با عرفان راجی نیست. در کل می‌توان گفت این عوامل باعث شده شاعر حماسه‌سرا انتظارات عرفانی و حماسی را آن‌چنان‌که در حماسه‌ی عرفانی مولانا وجود دارد را برآورده نسازد. روش تحقیق در این پایان‌نامه اسنادی و از نوع تحلیل محتواست.

کلیدواژه‌ها: حماسه، عرفانی، مذهبی، مثنوی معنوی، حمله حیدری، تفاوت، تشابه

فهرست مطالب

عنوان مطالب	صفحه

فصل اول: کلیات پژوهش

۱-۱-مقدمه ۱

۱-۲- بیان مسأله ۲

۱-۳- سؤال پژوهش ۱۱

۱-٤- هدف پژوهش ۱۱

۱-۵- ضرورت و اهمّیت پژوهش ۱۲

۱-٦- پیشینهی پژوهش ۱۲

۱-۷- مواد و روش پژوهش ۱۳

فصل دوم: مبانی نظری پژوهش

۲-۱- تعریف حماسه ۱۵

۲-۲- ویژگیهای حماسه ۱۵

۲-۳- انواع حماسه ۱٦

۲-۳-۱- حماسه های راستین یا حماسه های اسطورهای ۱٦

۲-۳-۲- حماسه های دروغین یا حماسه های تاریخی ۱٦

۲-۳-۳- حماسه های دینی یا حماسه های میانین ۱۷

۲-٤- تقسیم برحسب موضوع ۱۷

۲-٤-۱- حماسه های اساطیری ۱۸

۲-٤-۲- حماسه های پهلوانی ۱۸

۲-٤-۳- حماسه های مذهبی ۱۸

۲-٤-٤- حماسه های عرفانی ۱۸

۲-٤-۵- حماسه های مذهبی ۱۸

۲-۵- ویژگی های حماسه ی مذهبی ۱۹

۲-٦- حماسه های عرفانی ۱۹

۲-٦-۱- ویژگی حماسه های عرفانی ۲۰

۲-۷- علل پیدایش حماسه های مذهبی ۲۰

۲-۸- علل پیدایش حماسه های عرفانی ۲۱
۲-۹- هدف از سرایش حماسه های دینی و عرفانی ۲۱
۲-۱۰- معرفی مولانا ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۰-۱- معرفی مثنوی معنوی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۱- معرفی راجی کرمانی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۱-۱- معرفی حمله حیدری راجی کرمانی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۲- وجوه تفاوت و تشابه در حماسه ی عرفانی و مذهبی .... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۲-۱- پیر ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۲-۲- عشق ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۲-۳- مرگ ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۲-٤- ابزارآلات پیکار و مبارزه ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۲-۵- وجود مضامین بلند و حکمت‌آمیز ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۲-٦- قهرمان ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۲-۷- وطن ..... **Error! Bookmark not defined.**
۲-۱۲-۹- نبرد ..... **Error! Bookmark not defined.**

فصل سوم: بحث و بررسی

۳-۱- مقدمه ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱- پیر و مرید در حماسه ی عرفانی و مذهبی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱-۱- نفی ریش سپید و سن و سال در انتخاب پیر ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱-۲- حکومت ظاهریِ پیر ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱-۳- حضور پیر همیشگی است ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱-٤- پیر واسطه‌ی افاضه‌ی هستی و انوار الهی است ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱-۵- پیر دروغین ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱-٦- رعایت ادب در محضر پیر ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳- ۱- ٦-۱- ارجحیت پدر روحانی (پیر) بر پدر جسمانی در ادب کردن مرید.... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱-٦-۲- تسلیم محض مرید در برابر پیر ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱-۷- ظرفیت و توانایی مرید در مقایسه با شیخ ..... **Error! Bookmark not defined.**

۳-۱-۸- همراهی پیر برای سالک ضروری است ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۲- شفاعت ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۳- وطن..... Error! Bookmark not defined.
۳-۳-۱- وطن در حماسه‌ی عرفانی..... Error! Bookmark not defined.
۳-۳-۱-۱- تشخیص وطن اصلی..... Error! Bookmark not defined.
۳-۳-۱-۲- فراموش کردن وطن مألوف..... Error! Bookmark not defined.
۳-۳-۲- وطن در حماسه مذهبی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۳-۳- معراج پیامبر و ارتباط با وطن اصلی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤- نبرد ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۱- نبرد در حماسه‌ی عرفانی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۱-۱- نفس ریشه‌ی تمام فسادهاست ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۱-۲- مکار بودن نفس..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۱-۳- فرصت‌طلب بودن نفس..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۱-٤- نفس سیری‌ناپذیر..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۲- راه‌های مبارزه با نفس یا ابزارآلات جنگی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۲-۱- قهر و جفا..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۲-۲- ریاضت و سختی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۲-۳- تقویت عقل ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۲-٤- استعانت از مشایخ و اولیا الله..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳- نبرد در حماسه‌ی مذهبی..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-۱- آغازگر پیکار کفار هستند ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-۲- رجزخوانی..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-۲-۱- تحقیر هماورد ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-۲-۲- خود ستایی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-۳- دعوت به دین..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-٤- نبرد تن‌به‌تن..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-٤- ۱- جنگ پیاده و دلایل آن ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-٥- تکبیر..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-٦- ابزارآلات جنگی ..... Error! Bookmark not defined.

۳-٤-۳-٦-۱- تیغ تیز و شمشیر..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-٦-۲-سپر وسیله دفاعی..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-٦-۳- طبل و کوس و نای..... Error! Bookmark not defined.
۳-٤-۳-٦-٤- لباس جنگی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٥- تقابل خیر و شر ..... Error! Bookmark not defined.
۳-٦- وجود مضامین بلند و حکمت‌آمیز ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷- قهرمان ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۱- قهرمان در حماسه‌ی عرفانی..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۱-۱- قهرمان تنها از خداوند مدد می‌جوید..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۱-۲- ضد قهرمان از اخلاقیات قهرمان تأثیر می‌پذیرد ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۱-۳- قهرمان به زبان خود با پروردگار سخن می‌گوید..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۱-٤- قهرمان بیشتر در انتهای داستان مشخص می‌شود..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۱-٥- قهرمان و تهذیب نفس ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۱-٦- قهرمان با تذکر پروردگار از خواب غفلت بیدار می‌شود..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۲- ضد قهرمان..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۳- قهرمان در حماسه‌ی مذهبی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۳-۱- قدرت قهرمان متعلق به خداوند است..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۳-۲- قهرمان و رضایت الهی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۳-۳- قهرمان و برخورداری از امداد رسانی غیبی و نیروی معنوی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۳-٤- قهرمان حماسه‌ی مذهبی و مبارزه با نفس اماره ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۳-٥- قهرمان و چشم بصیرت..... Error! Bookmark not defined.
۳-۷-۳-٦- عدم رعایت جوان مردی در میدان مبارزه از جانب ضد قهرمان Error! Bookmark not defined.
۳-۸- مرگ ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۸-۱- مرگ در حماسه‌ی عرفانی..... Error! Bookmark not defined.
۳-۸-۱-۱- مرگ اختیاری ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۸-۱-۲- مرگ اضطراری و طبیعی ..... Error! Bookmark not defined.
۳-۸-۲- مرگ در حماسه‌ی مذهبی ..... Error! Bookmark not defined.

۳-۹- خرق عادت ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۰- دعا ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۰-۱- دعا در حماسه‌ی عرفانی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۰-۲- دعا در حماسه‌ی مذهبی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۱- عشق ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۱-۱- عشق در حماسه‌ی عرفانی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۱-۲- عشق در حماسه‌ی مذهبی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۲- پیشگویی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۲-۱- پیشگویی در حماسه‌ی مذهبی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۲-۲- پیشگویی در حماسه عرفانی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۲-۲-۱- خواب‌های راهنماگونه ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۲-۲-۲- مبشرات ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۲-۳-پیشگویی در بیداری (حماسه مذهبی، حماسه عرفانی) **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱۳- غیب‌گویی ..... **Error! Bookmark not defined.**
۳-۱٤- رازداری ..... **Error! Bookmark not defined.**

فصل چهارم: نتیجه گیری

نتیجه‌گیری و بحث ..... **Error! Bookmark not defined.**

فصل اول:

کلیات پژوهش

۱-۱-مقدمه

همه چیزهایی که در جهان هستی وجود دارد دارای نقاط اشتراک و افتراقی هستند که آن‌ها را از یکدیگر متمایز می‌کند یا به هم پیوند می‌دهد. دنیای شعر و ادب نیز از این اصل مستثنی نیست. هر اثری در هر موضوعی که خلق می‌شود حتماً با اثرهایی که در آن موضوع نوشته شده‌اند، تفاوت و تشابهی دارد. چه‌بسا اثرهایی که در آینده نیز به نگارش درمی‌آیند دارای ویژگی مشترک و متفاوت با این اثرها باشند. با مقایسه و بررسی آثار است که آوازه یک اثر مثل مثنوی‌معنوی به دلیل محکم و استوار بودنش و به عبارتی پر طنطنه و هیمنه بودنش عالم را پر می‌کند و اثر دیگر مانند حمله حیدری به دلیل پرداخته نشدن به آن حتی برای بسیاری از دانش‌جویان ادبیات ناشناخته می‌ماند. تاکنون پژوهش‌های زیادی در باب مقایسه‌ی آثار ادبی صورت گرفته است. در مقام مقایسه و تحلیل آثار ادبی است که میزان ارزش یا میزان کاستی‌های یک اثر نمایان می‌شود ولی این هرگز بدان معنا نیست که مقایسه‌ی آثار ادبی با یکدیگر برای نشان دادن برتری و ارجحیت یک اثر بر اثر مورد مطالعه‌ی دیگری است بلکه مراد از مقایسه، روشن و آشکار ساختن زوایای پنهان اثر، زبان، مفاهیم، میزان پختگی، سلاست و روانی یک اثر است. عنوان این پایان‌نامه بررسی و مقایسه‌ی مضامین مشترک حماسه‌ی عرفانی و حماسه‌ی مذهبی است. این پژوهش به معنای نشان دادن برتری مثنوی معنوی بر حمله‌ی حیدری نیست چرا که مثنوی معنوی خود گویای برتری خود است و نیازی به مقایسه با دیگر آثار ندارد و اگر قیاسی هم صورت گیرد قیاس مع‌الفارق است؛ بلکه مراد از این پژوهش این است که تا چه میزان منظومه‌ی حمله‌ی حیدری که متأثر از مثنوی معنوی است تا چه میزان توانسته عرفان مولانا را در خود جای دهد؟ و راجی تا چه حد در خلق حماسه‌ی خود موفق بوده است؟

۱-۲- بیان مسأله

حماسه‌سرایی از قدیمی‌ترین انواع ادبی که به فتح اول در لغت به معنی شجاعت و دلاوری است حماسه معانی و مفاهیم متعددی را در برمی‌گیرد اما امر جنگ و کشورگشایی و پهلوانی را شامل می‌شود.

حماسه ترسیم‌کننده حوادث و اوضاع روزگار نخست و احوال مردمان نخستین است که آرمان‌های آن ملت را در برمی‌گیرد (شمیسا، ۱۳۸۱: ٦۳).

حماسه آن نوع اشعار وصفی را شامل می‌شود که بر توصیف اعمال پهلوانی و مردانگی‌ها و افتخارات و ویژگی‌های قومی یا فردی مبتنی باشد (صفا،۱۳۷٤: ص ۲۳).

از عناصر منظومه‌های حماسی که در هر زمان پایدار است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- ابهام زمان و مکان در همه آن‌ها وجود دارد.

۲- در حماسه که یک موضوع تاریخی با اساطیر مذهبی و داستان‌ها و افسانه‌ای ملی و خوارق عادت آمیخته می‌شود درحالی‌که آن موضوع در روزگاری دارای حقیقت خارجی بوده است.

۳- منظومه‌های حماسی پهلوانی و دینی در صورتی کمال می‌پذیرند که به ایام و لحظات خاصی از حیات ملی یک قوم منوط باشند.

٤- منظومه‌های حماسی مدت‌ها پس از حوادثی که از آن‌ها سخن می‌گویند، شکل می‌گیرد (همان، ۱۳۷٤: ص ۲۸ – ۳۰).

قهرمانان داستان‌های حماسی آفریننده‌ی حوادث شکوهمند رزمی و دلاوری هستند که به خاطر سرزمین خود و حفظ آب‌وخاک آن و همچنین ارزش‌های معنوی چون: آزادگی، عدالت‌خواهی و کرامت انسانی می‌کوشند.

شعر حماسه بدین دلیل از جالب‌ترین و سازنده‌ترین انواع سخن منظوم به‌حساب می‌آید: چون درواقع به منزله‌ی آیینه‌ای است که تصویر بزرگی‌ها، منش‌های نیک، سنت‌ها و پایبندی‌های اخلاقی آن ملت‌ها را می‌توان مشاهده کرد (رزمجو، ۱۳۸۱: ص ۲٤). بر اساس قدمت، حماسه‌ها به سه دسته تقسیم می‌شوند:

۱- حماسه‌های سنتی: این حماسه‌ها در زمان‌های قدیم شکل‌گرفته‌اند که از اصیل‌ترین انواع حماسه‌ها محسوب می‌شوند. به آن‌ها حماسه‌های ابتدایی و یا نخستین و حماسه‌های شفاهی نیز می‌گویند مثل شاهنامه فردوسی، ایلیاد و ادیسه.

۲- حماسه‌های ثانوی: بر مبنای حماسه‌های قدیمی ساخته‌شده‌اند. در این‌گونه حماسه‌ها، شاعر یا آزادانه از موضوعات قدیمی سود می‌جوید یا موضوعی را ابداع می‌کند، مثل بهشت گمشده میلتون.

۳- حماسه‌های متأخر: در قرون جدید از روی حماسه‌های ثانوی ساخته‌شده است. مثل رستم و سهرابی که ماتیو آرنولد شاعر انگلیسی، بر مبنای رستم و سهراب شاهنامه ساخته است (شمیسا، ۱۳۸۱: ص ٦٧).

تقسیم حماسه برحسب موضوع

۱- حماسه‌های اساطیری: این حماسه مربوط به دوران ماقبل تاریخ است و قدیمی‌ترین و اصیل‌ترین نوع حماسه به شمار می‌رود. مثل بخش اول شاهنامه فردوسی.

۲- حماسه‌های پهلوانی: این نوع حماسه ممکن است جنبه اساطیری داشته باشد که در آن از زندگی پهلوانان سخن رفته است، مثل زندگی رستم در شاهنامه.

۳- حماسه‌های دینی یا مذهبی: ساخت داستان حماسه بر مبنای اصول یکی از مذاهب است که قهرمان آن‌یکی از رجال مذهبی است، مثل کمدی الهی دانته و خاوران نامه ابن‌حسام (شاعر قرن نهم). برخی از محققان، به حماسه‌های اخلاقی هم قائل هستند و آثاری نظیر مهابهاراتا و رامایانا را مثال زده‌اند.

سیروس شمیسا در کتاب انواع ادبی، آورده است «که حماسه‌های اخلاقی همان حماسه‌های دینی هستند حتی می‌توان به آن‌ها حماسه‌های فلسفی هم گفت؛ زیرا در آن‌ها مثال عمیق تفکر بشری از قبیل مرگ و زندگی و خیر و شر مطرح شده است» معمولاً اقوامی که ماجراهایی از قبیل جنگ و صلح داشتند و دارای زندگی فعال بوده‌اند صاحب حماسه‌های پهلوانی هستند مانند ایران و یونان باستان؛ اما اقوامی که در خود بوده و فعالیت‌های برون‌مرزی نداشتند بیشتر حماسه‌های دینی و بومی دارند، مانند چینیان و مصریان.

بعد از حملات خانمان‌سوزی از قبیل حمله غزان و مغولان و تیموریان به ایران زندگی درونی و درون‌گرایی بر زندگی بیرونی و برونگرایی غالب آمد و حماسه‌های عرفانی، جای حماسه‌های پهلوانی را گرفت.

٤- حماسه‌های عرفانی: در این حماسه، قهرمانان بعد از شکست دادن دیو نفس و عبور از سفری مخاطره‌آمیز در جاده‌ی طریقت قدم می‌نهد، نهایتاً به پیروزی که از طریق فنای بالله که همان جاودانگی است دست می‌یابند. مثل حماسه حلاج در تذکرهٔ الاولیا- منطق‌الطیر هم یک حماسه عرفانی است، منتها به شیوه تمثیلی سروده شده است (شمیسا،۳۸۱: ص ٦٨-٦٩).

حماسه‌های دینی

نفوذ و تأثیری که شاهنامه‌ی فردوسی پس از خود او بر ادبیات فارسی و شخصیت وی در اندیشه‌های شاعران دین‌باور می‌گذارد با افول و انحطاط حماسه‌های ملی از اواخر قرن پنجم، عده‌ای از گویندگان را به سرودن حماسه‌های تاریخی متمایل می‌کند و از طرفی اعتقادات راسخ دینی فردوسی و ارادت قلبی او به پیامبر عالی‌قدر اسلام و خاندان عصمت و طهارت به وضوح پیدا است.

جنگ‌های صدر اسلام خاستگاه حماسه‌های دینی است که به‌منظور حفظ ارزش‌های انسانی و دفاع از حریم آئین الهی انجام می‌گیرد. این آثار از لحاظ درون‌مایه و محتوا و ساختارهای زبانی، فکری و جنبه‌های زیبا شناسانه دارای این ویژگی‌های هستند که عبارت‌اند از: نخست اینکه دین‌باورند و ارادت عمیق نسبت به پیامبر و خاندان او دارند بدین دلیل شخصیت‌های دینی که مورد احترام و تقدیس اکثریت مردم هستند را انتخاب کردند.

دوم اینکه به قدرت خیال و گاه با غلوها و اغراق‌های شاعرانه که از لوازم رخ دادها و شعر حماسی است، همچنین با وارد کردن موجوداتی چون دیو، جن و پری و فرشته در برخی از صحنه‌های داستان آثار جالبی را خلق کردند که در زندگی قهرمانان منتخب آنان وجود داشته- به ویژه در حیاط متعالی و پرماجرای بزرگ دلاور دنیای اسلام حضرت علی‌ابن‌ابیطالب (ع) شخصیت عالی‌قدری که در شأن والایش از لحاظ شجاعت و کرامت، ستایش‌هایی چون «لافتی الا علی لا سیف الا ذوالفقار» (رزمجو،۱۳۸۱: ص ۲۱۸-۲۱۵).

حمله حیدری بمانعلی راجی کرمانی

منظومه‌ای است حماسی- دینی که در سی هزار بیت به بحر متقارب درباره دلاوری‌های امام علی- ابن‌ابیطالب سروده شده است.

راجی کرمانی در سرودن شعر دارای طبعی روان است که فی‌البداهه اشعاری را می‌سروده است. بدین دلیل القابی به او نسبت داده‌اند که فردوسی ثانی و حکیم کرمانی را می‌توان نام برد.

حمله حیدری راجی با دیباچه‌ای شامل ۲۲ بیت در توحید آغاز می‌شود و پس از این توحیدیه، ابیاتی در وصف آفرینش موجودات و گفتگوی خداوند در مورد خلقت انسان، بعد از این بخش، منظومه‌ی خویش را با ساقی‌نامه و مغنی نامه‌هایی پی‌می‌گیرد (همان،۱۳۸۱: ص ۲۳۰).

حماسه‌های عرفانی

عرفان در لغت: «شناختن، معرفت و شناسایی حق‌تعالی است» مفهوم عام این کلمه وقوف به دقایق و رموز چیزی است در مقابل علم سطحی و قشری و معنی خاص آن که یافتن و شناختن حقایق اشیاء از طریق کشف و شهود است (رزمجو،۱۳٦۸: ص ۲۰۱).

قهرمانان حماسه‌های ملی، تاریخی و دینی نظیر رستم و امام علی (ع) در میدان‌های رزم به کمک سلاح‌هایی چون: شمشیر و تیر و نیزه با دشمنانشان انجام می‌دهند و زمانی که بر سپاه دشمن پیروز می‌شوند، سرزمین‌های آن‌ها را متصور می‌شوند. امتیازات مادی و معنوی رهاورد این کشمکش است. قهرمانان حماسه‌های عرفانی انسان‌هایی هستند که می‌خواهند به کمال و حقیقت برسند. روح آن‌ها به جنگ‌افزارهایی چون ذکر و فکر مجهز است و میدان رزم آن‌ها در درون جان و دل قرار دارد و جنگشان با نفس اماره و رهزنان و دیوان است. حماسه‌های عرفانی از لحاظ ساختار فکری و روانی و جنبه‌های زیباشناسانه و رمز و رازهای موجود در آن‌ها حائز اهمیت است برای مثال: مفهوم وطن در معنی عام خود به سرزمین‌های خاص با حدود معینی اطلاق می‌شود اما در حماسه‌های عرفانی مفهوم وطن که در حدیث معروف نبوی: «حب الوطن من الایمان» اشاره شده است، مقصود سرزمین خاکی نیست بلکه مقصود از وطن جای ابدی انسان یا عالم ملکوت و جهان متعلق به ارواح و نفوس است.

این رمز و رازها در امتداد یک خط فرضی و راهی واحد قرار دارند که از ایران باستان آغاز می‌شود و تا عصر طلایی تمدن اسلامی ایران بعد از اسلام ادامه می‌یابد و خود مبین رشد فکری و تحولی است که از قدیمی‌ترین زمان‌های تاریخ تا قرن‌های هشتم و نهم هجری پدیدار می‌شود (رزمجو،۱۳۸۱: ص ۲۹۷-۳۱۲).

موضوعات مشترک حماسه‌ی عرفانی و حماسه‌ی مذهبی

با سیری در منظومه‌های حماسی مذهبی و عرفانی فارسی به مشترکات فکری و اعتقادی فراوانی برخورد می‌کنیم. مثنوی‌معنوی بزرگ‌ترین حماسه عرفانی ادب فارسی و جهان محسوب می‌شود که مولانا تکامل انسان و سیر به‌سوی خداوند و موانع و مشکلات این راه پرفرازونشیب را به نظم کشیده است.

بیشتر مفاهیم مشترک در حماسه‌های عرفانی و حماسه‌های مذهبی بار معنایی متفاوتی را دربرمی-گیرد. مفاهیمی چون پیر و رهبر، نبرد خیر و شر، قهرمان و ضدقهرمان، عشق و جلوه‌های مختلف آن در هستی و عالم ملکوت، اعمال خارق‌العاده، مرگ و رستاخیر، سروش و ...

این مفاهیم در حماسه‌های مذهبی به صورت ظاهری و بیرونی و در حماسه‌های عرفانی به صورت درونی مطرح می‌شوند.

مرگ و زندگی در حماسه عرفانی و مذهبی

مرگ و زندگی از جمله مفاهیمی است که در هر دو حماسه مذهبی و عرفانی جایگاه ویژه‌ای دارد اما در هر یک از این حماسه‌ها مفهوم مرگ بار معنای متفاوتی دربر می‌گیرد. مولوی از مرگ به عنوان نفس و مرگ نفسانی یاد می‌کند. در تعریف نفس گفته‌اند: «جوهر مجردی است که در ذات نیاز به ماده ندارد ولی در فعل نیاز به ماده دارد». ابوالقاسم قشیری گوید: «نفس لطیفه مودعه‌ای است در غالب که محل اخلاق مذمومه‌ای است همان‌طور که روح محل اخلاق محموده است» (عبداللهی، محبوبه – نفس و بازتاب آن در مثنوی معنوی مولوی، پیک نور، سال پنجم، شماره سوم).

مولوی می‌گوید:

تفرقه در روح حیوانی بود　　نفس واحد روح انسانی بود

(مثنوی معنوی، دفتر دوم، بیت ۱۸۸)

مولانا معتقد است زندگی تازه با غلبه بر هوای نفس شروع می‌شود که با مصاحبت اهل طلب و سالکان راه حق و کمک گرفتن از پیر و مرشد در طی طریق معنا پیدا می‌کند؛ پس منظور از مرگ جسم و تن در میدان خاکی جنگ در مقابل شمشیر و نیزه نیست بلکه غلبه و مجاهدت و ریاضت نفس در مقابل هوای نفس، شیطان و دیو است که هوای نفس را باید بمیراند و این کشمکش و جنگ و این مرگ و زندگی در درون سالک است و به چشم دیدنی نیست.

مولانا می‌گوید:

مردم نفس از درونم در کمین　　از همه مردم بتر در مکر و کین

(مثنوی معنوی، دفتر اول،۱۳۸۳: ص ۹۰٦)

مبارزه با نفس سخت است. مبارزه با نفس در حماسه عرفانی بیشتر از مباحث دیگر به چشم می‌خورد. ارزش مبارزه با نفس بیشتر از مبارزه در میدان جنگ با صلاح‌هایی چون شمشیر و نیزه است.

از نظر مولانا همه‌ی انسان‌ها در اصل آفرینش و قبل از آلوده شدن به حجاب‌های نفسانی دم مسیحایی دارند و می‌توانند مردگان را زنده کنند اما شرط آن دست برداشتن از آلودگی‌ها و کنار زدن حجاب‌های ظاهری است و تا مبارزه با نفس صورت نگیرد به این مقصود نخواهد رسید.

مولانا می‌گوید:

جان‌ها در اصل خود عیسی دم است　　یک دمش زخم است و دیگر مرهم است

گر حجاب از جان‌ها برخواستی　　گفتِ هرجانی، مسیح آساستی

(همان، بیت ۹-۱۵۹۸)

در حماسه‌ی مذهبی مبارزه با رجزخوانی و مفاخره در میدان جنگ آغاز می‌شود و هر دو طرف با جسم خاکی خود در رزم زورآزمایی می‌کنند. در اینجا راجی کرمانی آمدن عبدالعزی به میدان هیجا و مبارز طلبیدن او و رفتن شیر خدا و چگونگی کشتن کفار را به صورت منظوم بیان می‌کند.

از آن نـامداران یــکی نــامجــوی		کــه خـوانــدنـد عبـدالعــزی نــام اوی

(راجی کرمانی،۱۳۸۳،بیت:٤٣٤٤)

یکـــــی آهنـــــین کـــــوه فـــــولادون		پـلنـگـینـه چنـگال و پــیـلیـنـه تـــــن

(همان:٤٣٦٧)

در بیان رفتن امام علی (ع) به جنگ آن بد سیر و به درک اسفل فرستادن او.

پیاده روان شد سوی آن سوار		قـریـــن شـــد بـــه پـــرورده پـروردگـار

(همان:٤٣٨٥)

گـــــرفـتـش کـــــمربـنـد دست خـــــدای		کـشیـدش پـــر از خـــشـم از بـــادپای

(همان:٤٤٢٢)

سرش بـــپـیـچـیـد و از تـــــــن بـــکـنـد		سوی لـشکـر کـفـر کیـشـان فـکـنـد

(همان:٤٤٣٨)

همان‌طور که بیان شد در حماسه‌ی مذهبی نبرد ظاهری در میدان خاکی اتفاق می‌افتد. امام علی (ع) در حماسه مذهبی پهلوانی است که دشمن خود را به راحتی شکست می‌دهد اما همین قهرمان حماسه‌ی مذهبی در حماسه عرفانی قهرمانی است که نفس خود را ابتدا شکست می‌دهد و پس از آن وارد میدان مبارزه ظاهری می‌شود.

در شرح احوالات و پیکارهای امام علی (ع) نمی‌توان صرف حماسه مذهبی و نبرد ظاهری و خاکی را مدنظر قرار دارد، چون حالات، احوال و زندگی امام علی (ع) این عالم و هم عالم روح و ملکوت را هم شامل می‌شود.

به همین دلیل می‌توان گفت: در بین دو شاهراه اصلی که حماسه عرفانی و حماسه مذهبی به ترتیب درونی و ظاهری هستند می‌توان راهی فرعی را جستجو کرد که این دو شاهراه را به هم پیوند می‌دهد.

زندگی و مبارزه‌های امام علی (ع) پیوندی مستحکم میان این دو نوع حماسی و عالم دنیوی و ظاهری و عالم باطنی و ملکوتی برقرار می‌کند.

مرگ در عرفان مردن قبل از مردن است یعنی قبل از اینکه این تن خاکی بمیرد باید در درون خویش نفس خود را کشت.

پیر و مرشد در حماسه‌ی عرفانی و مذهبی

از مفاهیم دیگری که در این دو نوع حماسی مشترک است، می‌توان به مفهوم پیر اشاره کرد. در حماسه‌های مذهبی پیر خاصه امام علی (ع) و پیامبر است و این دو، قطب و راهبر محسوب می‌شوند. در این نوع حماسه انسان‌های عادی از طریق سیر و سلوک نمی‌توانند به مقام و درجه مرشد و پیری نائل شوند.

اما در حماسه‌های عرفانی هر انسان عادی که مراتب سیر و سلوک را با موفقیت و سربلندی طی کند و به مقام فنای بالله برسد، می‌تواند پیر و مرشد یا همان راهنما باشد.

اگر استاد و راهنما نباشد بسیاری از فرصت‌های سالک، صرف سرگردانی می‌شود؛ بنابراین باید تردید نداشت که در سیر و سلوک وجود یک راهنما لازم و ضروری است.

بر نویس احوال پیر راه‌دان　　پیر را بگزین و عین راه دان

(مثوی معنوی، دفتر اول،۱۳۸۱، بیت:۲۹۳۸)

راجی در حماسه مذهبی خود، مقام امام علی (ع) از هر پیر و عارفی بالابرده است و جایگاه ویژه‌ای برای او در نظر گرفته است.

با اغراق‌ها و غلوّهای بی‌نظیر خود آن‌چنان‌که در شأن امام علی (ع) است او را رهبر و پیری بی‌نظیر معرفی می‌کند تا جایی که در بعضی ابیات او را تا مقام خدایی بالا می‌برد.

هویدا ز بازوش دست خداست　　شود دین یزدان از آن دست راست

(راجی کرمانی، ۱۳۸۳، بیت:۲۸٦)

بـــه هـــر کـــار کـــار خـــدایـی کـند کـــه گـــویی خـــدا خـــودنمـــایی کنـــد

(همان، بیت:۲۸۷)

مفاهیم مشترک میان حماسه‌های عرفانی و حماسه‌های مذهبی در نگاه اول از لحاظ عرفانی که درونی و مذهبی ظاهری است، متفاوت و بیگانه به نظر می‌رسند اما در بعضی از این مفاهیم با تأمل می‌توان دریافت که نه‌تنها بیگانه نیستند بلکه یکی زمینه‌ساز دیگری است.

مفاهیمی چون پیر و مرشد، خیر و شر، عشق و جلوه‌های گوناگون آن، قهرمان و ضدقهرمان و... ارتباط میان این مفاهیم در حماسه‌های مذهبی و عرفانی در این پایان‌نامه بررسی خواهد شد.

۱-۳- سؤال پژوهش

۱- حماسه‌های عرفانی و مذهبی در چه موضوعاتی مشترک هستند؟

۲- برون‌گرایی و درون‌گرایی چه سطحی از مضامین حماسه‌های مذهبی و عرفانی را تشکیل می‌دهد؟

۳- دیدگاه راجی در حمله حیدری نسبت به مفاهیمی چون عشق، قهرمان و ضدقهرمان، مرگ، نیروهای ماورای طبیعی و... چه تفاوتی با نگاه مولانا در مثنوی دارد؟

۱-٤- هدف پژوهش

هدف کلی

۱- بررسی موضوعات مشترک بمانعلی راجی کرمانی و مثنوی معنوی مولوی

هدف جزئی

۲- روشن‌سازی وجه تشابه حماسه‌ی عرفانی و مذهبی

۳- بررسی و روشن‌سازی ارتباط و نزدیکی موضوعات و مفاهیم برجسته‌ی حماسه‌ی مذهبی راجی کرمانی و عرفانی مثنوی معنوی

۱-۵- ضرورت و اهمّیت پژوهش

در جامعه کنونی ما به دلیل ضعف و سقوط ارزش‌های اخلاقی و مذهبی که روزبه‌روز در حال افزایش است، پژوهش و نگارشی که در زمینه‌ی مذهب، اخلاق و عرفان باشد دارای جایگاه والایی در اعتقادات یک ملت است. جوانان و قشر جدید به جهت مطالعه کمتر در حوزه عرفان و مذهب، از اصول اخلاقی و اعتقادی دوران گذشته در ناآگاهی به سر می‌برند. لذا این پایان‌نامه در عصر حاضر می‌تواند بیانگر این امر باشد که هنوز علم، ادبیات و اعتقادات یک ملت نیازمند تحقیق، پژوهش و اطلاع‌رسانی به مردمی که دل‌بستگی شدیدی به تعلقات دنیوی و مادی دارند، است.

۱-٦- پیشینه‌ی پژوهش

حماسه‌های عرفانی و مذهبی همواره مورد توجه محققان و ادیبان قرار گرفته است اما اثری که به‌طور مستقل به بررسی وجوه تفاوت و تشابه این نوع ادبی بپردازد، بسیار ناچیز است. مخصوصاً بررسی متقابل حماسه مذهبی چون حمله حیدری راجی کرمانی با حماسه عرفانی مثنوی معنوی مولانا مورد تحقیق قرار نگرفته است.

- سبک‌شناسی حمله حیدری بمانعلی راجی دکتر محمود فضیلت

- مقایسه تطبیقی در حمله حیدری راجی کرمانی و باذل مشهدی، نویسنده: دانشور، حکیمه، مجله رشد زبان و ادب فارسی بهار ۱۳۹۲- شماره ۱۰۵

- نبرد نبردها مقایسه سبک شناسانه شاهنامه و حمله حیدری، نویسنده: گراوند، علی، مجله رشد آموزش و ادب زبان فارسی، پاییز ۱۳۷۹- شماره ۵۵

- مقایسه ارزش‌های اخلاقی در شاهنامه فردوسی و مثنوی معنوی، نویسنده: دوراندیش، محمدعلی،

۱-۷- مواد و روش پژوهش

کتابخانه‌ای – استقرایی- از نوع توصیفی و تحلیل محتوا. ابتدا به مطالعه کتب مربوط به حماسه‌های عرفانی و مذهبی پرداخته سپس از مقالات و پایان‌نامه‌های مربوط به موضوع استفاده کرده که ملزم به فیش‌برداری – دسته‌بندی هستند و به‌صورت موضوعی فصل‌بندی و ارائه می‌شوند.

فصل دوم:

مبانی نظری پژوهش

۲-۱- تعریف حماسه

حماسه در لغت از «حمس» به معنی ۱- دلیری کردن، شجاعت نمودن ۲- دلیری، دلاوری، شجاعت ۳- رجز، ارجوزه ٤- نوعی از شعر که در آن از جنگ‌ها و دلاوری‌ها سخن می‌رود. شعر رزمی، شعر حماسی (ذیل فرهنگ معین) و در اصطلاح و به تعبیر دکتر صفا «نوعی از اشعار وصفی است که مبتنی بر توصیف اعمال پهلوانی و مردانگی‌ها و افتخارات و بزرگی‌های قومی یا فردی باشد به‌نحوی‌که شامل مظاهر مختلف زندگی آنان گردد» (صفا،۳:۱۳۵۲).

به تعبیر ارسطو، حماسه: «نوعی تقلید و محاکات است به‌وسیله‌ی وزن که از احوال و اطوار مردان بزرگ و جدی به عمل می‌آید» (زرین‌کوب،۱۰۲:۱۳۵۱).

۲-۲- ویژگی‌های حماسه

با توجه به معانی لغوی و اصطلاحی حماسه که شامل دلاوری، شجاعت، رجز و ... است که در آن از جنگ‌ها و دلاوری‌ها سخن می‌رود؛ چنین استنباط می‌شود که از جمله ویژگی‌های حماسه اعمال پهلوانی، خوارق عادات و کارهای شگفت‌انگیز است و در کل از مشخصات اثر حماسی عظمت و جلال جنگجویانه آن و برجستگی موضوع و قهرمانان حماسی است که باید از هر لحاظ کامل باشند به‌طوری‌که حتی خطاهای آن‌ها نیز خالی از جنبه‌ی قهرمانی نباشد (رزمجو،۱۳۷۵:۳۷). یکی دیگر از ویژگی‌های حماسه این است که چون ملت‌های باستانی در طول تاریخ پرماجرای خود، با اعتقاد به ارزش‌های والای انسانی، همواره از استقلال ملی و مذهبی خود دفاع کرده‌اند و در این رهگذر، ناگزیر با بدخواهان و دشمنان خویش درگیری‌ها و جنگ و ستیزهایی داشته و پیروزی‌ها و شکست‌هایی یافته‌اند، مجموعه حوادث حماسی را که آمیزه‌ای از اسطوره و تاریخ است، از خود بر جای گذارده‌اند که می‌توان در آئینه آن‌ها و به‌عبارتی‌دیگر اثر حماسی به وجود آمده، سیمای فکری و اعتقادی، آرزوها و جهان‌بینی‌هایشان را مشاهده کرد و از ارزش فرهنگی و موقعیت اجتماعی آنان آگاهی یافت (همان، ۳۸). بنابراین لازمه یک منظومه‌ی حماسی تنها جنگ و خونریزی نیست بلکه منظومه‌ی حماسی کامل آن است که در عین توصیف پهلوانی‌ها و مردانگی‌های قوم نماینده‌ی عقاید و آرا تمدن آن نیز باشد (صفا،۳:۱۳۵۲).

۲-۳- انواع حماسه

دکتر کزازی حماسه را به سه دسته تقسیم می‌کند:

۲-۳-۱- حماسه‌های راستین یا حماسه‌های اسطوره‌ای

«این‌گونه از حماسه، حماسه در معنای راستین آن است. حماسه‌هایی که پیشینه‌ی باستانی دارند و از درون اسطوره برشکافته و برآمده‌اند. در این‌گونه از حماسه که حماسه‌ی نژاد راستین است، چهره‌ها رویدادها و سرزمین‌ها نمادین شده‌اند. از این روی در آن زمان و مکان رنگ‌باخته یا به یک‌بارگی فراموش شده است. به آسانی نمی‌توان در چنین حماسه‌ای، زمان و جایگاه پدیده‌های اسطوره‌ای و حماسی را نشان داد یا چهره‌های نمادین و پهلوانان شگفت‌آور حماسی را به بنیاد و خاستگاه تاریخی‌شان باز پس برد و آنان را در تاریخ بازیافت و بازشناخت. در چنین حماسه‌ای، همه‌چیز در هاله-ای از افسانه و مهی از افسون پوشیده شده است. همین‌گونه از حماسه است که نیاز به گزارش و رازگشایی دارد. به یاری نمادشناسی اسطوره‌ای می‌باید نمادها و نشانه‌های این‌گونه از حماسه را گشود. از دیگر سو، حماسه‌ی راستین یا اسطوره‌ای، حماسه‌ای است که فقط سروده می‌شود و به عبارتی سراینده این حماسه آفریننده‌ی آن نیست؛ زیرا چنین حماسه‌ای را تنی تنها پدید نیاورده است و مردمان و تبارها، آن را در درازنای زندگانی خویش، ناخواسته و ناآگاه پدید آورده‌اند. پس حماسه‌ی راستین، حماسه‌ای است که آفریده و پرداخته زبان‌آوران سخن‌گستر نیست. به عبارتی می‌توان گفت که این سخن‌آوران، سخن‌سرایان‌اند نه حماسه‌پردازان» (کزازی،۱۳۷۲:۱۹۱).

۲-۳-۲- حماسه‌های دروغین یا حماسه‌های تاریخی

«این‌گونه از حماسه، حماسه در معنای راستین آن نیست. در چنین حماسه‌ای تنها پیکره و برون سروده به حماسه می‌ماند و جان‌مایه‌ها و ارزش‌ها و نمادهایی که سرشت و ساختار حماسه‌ای در گرو آن‌هاست در این‌گونه از حماسه جایی ندارند. حماسه‌ی دروغین، حماسه‌ی تاریخی است؛ یعنی حماسه-ای که از دل اسطوره برنیامده و زمینه آن را تاریخ می‌سازد. این‌گونه حماسه‌ها گزارشی شاعرانه از تاریخ

هستند و چهره‌ها، رویدادها و سرزمین‌ها همه تاریخی‌اند. این حماسه‌ها بی‌بهره از تب‌وتاب اسطوره‌ای، همچون تاریخ خشک و افسرده‌اند بدان گونه که زبان‌آوری سراینده و ترفندهای نغز شاعرانه و هنرورزی‌های ادبی نیز چندان نمی‌تواند آن‌ها را از پژمردگی و افسردگی برهاند. این‌گونه از حماسه، ازآن‌روی که در آن‌ها تاریخ را سروده و بازنموده‌اند، حماسه‌هایی خودآگاهانه‌اند و وارونه حماسه‌های راستین و اسطوره‌ای، آفریده ذهن و پندار سخن‌گستر. سراینده این‌گونه از این حماسه، تنها کالبد سروده-ی خویش را از حماسه راستین به وام می‌گیرد و می‌کوشد به شیوه‌ای برساخته و بی‌پایه که گاه حماسه‌ی دروغین را به لاغ و شوخی و هزل مانند می‌دارد به ناکام و بیهوده شکوه و شگرفی حماسه را در سروده‌ی خویش بازآفریند و جانی از شور و تپش در تن افسرده و فرو مرده آن دردمند. ازاین‌روی حماسه‌های دروغین و تاریخی حماسه‌هایی بی‌جانند که تنها از حماسه کالبدی دارند. به‌بیان‌دیگر می‌توان گفت که قهرمان این نوع از حماسه‌ها، قهرمان واقعی نیستند و ساخته و پرداخته‌ی ذهن آن هستند» (همان،۱۹۲).

۲-۳-۳- حماسه‌های دینی یا حماسه‌های میانین

«این حماسه‌ها، حماسه‌هایی میانین‌اند و در میان حماسه‌های اسطوره‌ای و تاریخی جای می‌گیرند. حماسه‌های دینی، حماسه‌هایی‌اند که به شیوه‌ای اسطوره‌ای شده‌اند اما هنوز زمینه‌ها و خاستگاه‌های تاریخی‌شان را از دست نداده‌اند. در این حماسه‌ها، چهره‌ها، رویدادها و سرزمین‌ها با آنکه هنوز تاریخی-اند نمودی افسانه رنگ و نمادین و اسطوره‌ای یافته‌اند. از آنجاست که قهرمانان این حماسه با اینکه چهره‌هایی آشنا و تاریخی‌اند ویژگی‌هایی دارند و به کردارهایی دست می‌یازند که تنها زیبنده پهلوانان حماسه‌های باستانی است» (کزازی،۱۳۷۲:۱۹٤).

۲-٤- تقسیم برحسب موضوع

دکتر شمیسا حماسه را به چهار دسته تقسیم می‌کند:

۲-٤-۱- حماسه‌های اساطیری

این نوع حماسه مربوط به دوران ماقبل تاریخ و بر مبنای اساطیر شکل‌گرفته است؛ مثل حماسه‌ی سومری گیل‌گمش و بخش اول شاهنامه (شمیسا،۱۳۷۵: ۵۳-۵۲).

۲-٤-۲- حماسه‌های پهلوانی

حماسه‌ی پهلوانی ممکن است جنبه‌ی اساطیری داشته باشد؛ مثل زندگی رستم در شاهنامه و ممکن است جنبه‌ی تاریخی داشته باشد؛ مثل ظفرنامه حمدالله مستوفی (همان، ۵۳).

۲-٤-۳- حماسه‌های مذهبی

در این نوع حماسه ساخت داستان حماسه بر مبنای اصول یکی از مذاهب و قهرمان آن یکی از رجال مذهبی است؛ مثل خاوران‌نامه‌ی ابن حسام (همان، ۵۳).

۲-٤-٤- حماسه‌های عرفانی

در این‌گونه حماسه، قهرمانان بعد از شکست دادن دیو نفس و طی سفری مخاطره‌آمیز در جاده‌ی طریقت قدم می‌نهند؛ مثل حماسه‌ی منطق‌الطیر (همان، ۵۳-۵٤).

۲-٤-۵- حماسه‌های مذهبی

حماسه‌ی مذهبی یکی از انواع و اقسام حماسه است که رنگ و بوی تاریخی دارد و موضوع آن وصف دلاوری‌ها و رشادت‌های قهرمانان دینی و مذهبی است. با توجه به اینکه این‌گونه از حماسه به‌تبع از حماسه‌ی ملی سروده می‌شود؛ درون‌مایه‌ها و ویژگی‌هایی از جمله اهمیت نام، جنگ تن‌به‌تن، حضور نیروهای ماورایی و فوق طبیعی، خرق عادت، پیشگویی، رجزخوانی و... را از حماسه‌ی ملی به وام گرفته است. علاوه بر این چون این نوع حماسه، به وصف دلاوری‌های بزرگان دینی می‌پردازد، دارای ویژگی‌ها و بن‌مایه‌هایی سوای ویژگی‌های حماسه‌ی ملی است (شمشیرگرها،۱۳۸۹: ۱٤۰-۱٤۰).

معمولاً اقوامی که دارای زندگی فعال بودند و با اقوام دیگر در حال جنگ و صلح بودند، دارای حماسه‌ی پهلوانی هستند؛ مانند ایرانیان و یونانیان باستان، اما اقوامی که دارای چنین فعالیت‌هایی نبوده‌اند بیشتر حماسه‌های دینی و فلسفی دارند؛ مانند چینیان و مصریان باستان (شمیسا،۱۳۷٤ :۵۳).

۲-۵- ویژگی‌های حماسه‌ی مذهبی

نخست اینکه سرایندگان آن‌ها شاعرانی دین‌باور هستند که قهرمانان آثار خویش را از میان شخصیت‌های دینی که مورد احترام و تقدیس اکثریت مردم مسلمان ایران‌اند، انتخاب کرده‌اند. دوم: قدرت خیال و گاه همراه با غلوها و اغراق‌های شاعرانه که از لوازم و رخداد است، با واردکردن موجوداتی چون دیو و جن و پری و ... آثار جالبی را خلق کرده‌اند. سوم: هرچند محتوای برخی داستان-ها از واقعیّت‌های تاریخی دور است و با کارهای فوق‌العاده و معجزگونه یا خرافات آمیخته شده است، امّا این مزیّت معنوی که سرشار از عواطف لطیف دینی و سجایای اخلاقی و آموزنده‌ای را که در زندگی قهرمانان منتخب آنان وجود داشته است را نمی‌توان نادیده گرفت (رزمجو، ۱۳۸۱: ۲۱۷،۲۱۸).

۲-٦- حماسه‌های عرفانی

با توجه به معنی دو واژه‌ی: «حماسه» و «عرفان» که در ترکیب حماسه‌ی عرفانی به کار می‌رود، مفهوم «عرفان» به شناسایی ذات باری‌تعالی و آگاهی از راه و روشی است که جویندگان حقیقت به منظور دستیابی به کمال انتخاب می‌کنند و «حماسه» به‌طورکلی: رخدادهای توأم با پهلوانی همراه با خوارق عادات را شامل می‌شود. «حماسه عرفانی» نموداری است از شجاعت‌ها و کارهای عظیمی که پویندگان وادی کمال در پیکار با نفس اماره خود که دشمن‌ترین دشمن آن‌هاست، انجام می‌دهند. قهرمان حماسه‌ی ملی، تاریخی و دینی در میدان پیکار ظاهری با شمشیر و نیزه می‌جنگند و امتیازات مادی و معنوی برای کشور یا حکومت و آیین خویش به دست می‌آوردند؛ در حالی قهرمانان حماسه‌های عرفانی، انسان‌هایی جوینده حقیقت و کمال هستند که مجهز به صلاح ذکر و فکر، آوردگاه‌شان عرصه‌ی

درونی جان‌ودل و جنگشان با نفس اماره و صفات ناپسندیده‌ی حرص و حسد و کینه است (رزمجو، ۱۳۸۱: ۲۹۷-۲۹۸).

۲-٦-۱- ویژگی حماسه‌های عرفانی

نخست اینکه میان اغلب اندیشه‌ها و باورداشت‌های موجود در فضای فرهنگی و دینی ایران با برداشت‌های اعتقادی و عناصر معنوی که عرفان ایرانی را پس از اسلام تشکیل می‌دهند، مشترکات و مشابهت‌هایی وجود دارد. این همسانی‌ها از ایران باستان تا به عصر طلایی تمدن اسلامی ایران بعد از اسلام ادامه می‌یابد. دوم: موضوعاتی که دارای همگونی در ایران پیش و بعد از تمدن اسلامی هستند، عبارت‌اند از: فرّه‌ی ایزدی، سیمرغ، هفت‌خوان پرمخاطره‌ی رستم و اسفندیار، هفت وادی یا هفت شهر عشق و ... سوم: قهرمان آوردگاه حماسه‌های عرفانی انسان کامل و این آوردگاه درون وجود انسان و پیکار با نفس اماره است. چهارم: در متون عرفانی و حماسه‌های عرفانی از لحاظ ساختار فکری و روانی و جنبه‌های زیباشناسانه رمز و رازهایی وجود دارد، برای مثال در حماسه‌های ملی وطن به سرزمین خاص با حدود و ثغوری معین اطلاق می‌شود درحالی‌که در حماسه‌ی عرفانی به وطن اصلی و اتصال به عالم علوی، مدنظر است (رزمجو،۱۳۸۱: ۳۱۰-۳۱۱-۳۱۲).

۲-۷- علل پیدایش حماسه‌های مذهبی

پس از فردوسی به واسطه نفوذ و تأثیری که شاهنامه‌ی او بر ادبیات فارسی و شخصیت وی در اندیشه‌های گروهی از شاعران فضیلت‌خواه دین‌باور می‌گذارد، همگام با انحطاط و زوال حماسه‌های ملی که از اواخر قرن پنجم آغاز می‌شود؛ ابتدا عده‌ای از گویندگان را به سرودن حماسه‌های تاریخی متمایل می‌کند و از طرفی اعتقادات راسخ دینی آن حماسه‌سرای بزرگ و ارادت عمیق او به پیامبر اسلام (ص) و خاندان عصمت و طهارت (ع) به‌ویژه حضرت علی (ع) و نیز جاذبیّت و زیبایی‌های وجود در کلام فردوسی موجب می‌گردد تا عدّه‌ای از شاعران دین‌باور مسلمان، به جنگ‌های مذهبی صدر اسلام و

پهلوانی‌های دلاور چون امام علی (ع) توجه کنند که شمشیر و توان رزمی خود را جز در راه ترویج دین الهی و بسط عدالت مردمی به کار نبرده‌اند (رزمجو ۱۳۸۱: ۲۱۵-۲۱٦).

۲-۸- علل پیدایش حماسه‌های عرفانی

در ایران بعد از حملات خانمان‌سوز از قبیل حمله‌ی غزان و مغولان و تیموریان زندگی درونی و درون‌گرایی بر زندگی بیرونی و برونگرایی غالب آمد و حماسه‌های عرفانی، جای حماسه‌های پهلوانی را گرفت (شمیسا،۱۳۷٤ :۵۳).

در این میان نفوذ تعلیمات اسلامی و لغو امتیازات نژادی با شعار برابری انسان‌ها از سوی قرآن در تضعیف احساسات تند ملی و قومی و غلبه و حکمفروایی اقوام عاری از تربیت و افتخارات نژادی چون غزنوی، سلجوقی، خوارزمشاهی و ... و تواتر همین وقایع باعث می‌شود که ملت ایران سوابق درخشنده-ی خود را در مدنیت و سیاست فراموش کنند (رزمجو،۱۳۷۵: ۱۰۰، ۱۰۲،۱۰۱).

برخی از محققان عقیده دارند که فردوسی در شاهنامه‌ی خود پایه‌گذار عرفان بزرگ ایران پس از خویش است؛ زیرا نگرش حکیمانه‌ی او به تاریخ بشری و حسرت وی که هر بار با مرگ شهریاری بیان می‌شود و سرانجام گرایشی که گهگاه به سرنوشت و عقاید قهرمانان عارف منشی مانند ایرج و کیخسرو آشکار می‌سازد، در واقع نطفه‌ی عرفان بی‌همتای بعدی ایران را در اثر خود می‌پروراند. در ادبیات یک جلوه عرفان دقیقاً شکل حماسی دارد. قهرمان حماسه عرفانی، پهلوانی است در آرزوی جاودانگی که قدم در راهی پرخون می‌نهد تا از طریق فناء فی الله خود را جاودانه سازد. نحوه‌ی بیان در عرفان گاه آشکارا حماسی است، این جنبه، مخصوصاً در آثار مولانا بسیار قوی است (همان، ۲۹۵-۲۹٤-۲۹۳).

۲-۹- هدف از سرایش حماسه‌های دینی و عرفانی

در مقابل حماسه‌های ملی که هدف از آن‌ها بیش‌تر طرح مسائل قومی و ملی است، هدف از بیان روایت‌ها و نقل رخدادها در حماسه‌های دینی و عرفانی فراتر از آن است. در این نوع حماسه‌ها،

Family name: Ataei Name: Shirin

Title of Thesis: Study and Comparision Principles of Mystical and Religious Epic

Supervisor: Dr. Ramin Moharami
Advisor: Dr. Hossein Novin

Graduate Degree **M.A.**
Major: Persian language and literature Specialty: Resistance literature
University: **Mohaghegh Ardabili** Faculty: Literature anf Foreign Languages
Graduation date: Number of pages:

Abstract:

In this thesis, the epic features of two mystical and religious epics (spiritual mosque and Heidari attack by Raj Kermani) and the common themes of these two epics have been analyzed. These two episodes have common features in terms of epic aspects, such as battle, habit, hero and anti-hero, prophecy and homeland, and etc with each other and the difference in detail. The result of this research is that in the presentation of historical events, Raji paid attention to emotions and feelings, as well as popular and popular beliefs among the people, but he did not pay attention to the history of events and the text of the source. Raja's epic and religious poems have two features: the solidity of the heroes of Ferdowsi; as well as the talk of divine teachings and esoteric meanings, the mystical view and spiritualist spirit of her, embodied Molana in front of the reader. In any case, the mystical insight and the mystical vision of Raji brings him into the epic poems in the epic poems and gives him a mystical color to his epic poems While Mowlana's mysticism is pure mysticism, it is not comparable to Raj's mysticism. In general, it can be said that these factors have made the epic poet do not meet the mystical and epic expectations as they exist in the mystical epic of Mowlana. The research method in this thesis is documentary and content analysis type.

Keywords: Mystical, Religious, Epic, Masnavi Mavavi, Hamley Heydari, Differences, Similarities

University of Mohaghegh Ardabili

Faculty of Literature and Foreign Language

Department of Persian Language and Literature

Thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of M.A. in Persian Language and Literature Trends in Resistance Literature

Title:

Study and Comparision Principles of Mystical and Religious Epic

Supervisor:

Dr. Ramin Moharrami

Advisor:

Dr. Hossein Novin

By:

Shirin Ataei

December – **2017**